

Розділ 5. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр.

5.1. Початковий період визвольної війни (1648-1649 рр.)

5.2. Військові дії в 1650-1653 рр.

5.3. Переяславський договір

5.1. Початковий період визвольної війни (1648-1649 рр.)

Визвольна війна 1648-1654 рр. була підготовлена всім ходом історичного розвитку України. Козацьке і польське війська просувалися назустріч одне одному. Першою на шляху козацького війська була добре укріплена фортеця Кодак. Не маючи необхідної для штурму артилерії, Б. Хмельницький залишає її в тилу, продовжуючи похід. Водночас він направляє Івана Ганжу до реєстрових козаків, які пливли Дніпром, щоб об'єднатися з польськими військами. У результаті переговорів реєстрові козаки перейшли на бік повстанців.

Перша велика битва між польським військом під командуванням М. Калиновського і М. Потоцького, яке налічувало понад 20 тис. чол., і українськими козаками відбулася наприкінці квітня - на початку травня 1648 р. під Жовтими Водами. Після штурму польського табору, який тривав майже два тижні, Б. Хмельницький 5-6 травня дав генеральний бій, поляки змушені були відступити. Налякані звісткою про поразку і переконані підісланими козаками, що сили повстанців набагато перевищують головні сили польського війська, поляки відступили, залишивши зручні позиції під Корсунем. 26 травня поляки, провідниками яких були козаки Б. Хмельницького, за дуже несприятливих умов зустрілися з 15-тисячним загоном козаків. У цьому бою поляки знову зазнали поразки. У полон було взято близько 9 тис. вояків, у тому числі й командувачів М. Калиновського і М. Потоцького.

Перші перемоги козацьких військ сколихнули все населення України. До середини літа 1648 р. були звільнені Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. Народні виступи розросталися на Волині та західноукраїнських землях. У цей час вмирає польський король Владислав IV.

Упродовж літа Б. Хмельницький перебував зі своїм табором під Білою Церквою. Основні зусилля Б. Хмельницький спрямував на створення дисциплінованої, добре організованої армії, яка складалася з 16 полків і налічувала до кінця літа 40 тис. чол. По-перше, Б. Хмельницький не хотів виводити козацькі полки з Наддніпрянщини, оскільки не вірив союзникам - татарам, які після виведення козацьких військ могли кинутися грабувати мирне населення. По-друге, Б. Хмельницькому важливо було знати, який міжнародний резонанс викличуть його перемоги над поляками.

Поляки, щоб виграти час, почали переговори з Б. Хмельницьким, що дало їм

можливість мобілізувати 32 тис. шляхти і 8 тис. німецьких найманців. На чолі нової польської армії стояли Д. Заславський, який любив розкоші, М. Остророг, учений-латиніст, і дев'ятнадцятирічний А. Конєцпольський. Б. Хмельницький, з властивим йому гумором, охрестив їх "периную", "латиною" і "дитиною". Воюючі армії 23 вересня 1648 р. зустрілися під Пилявцями, де відбулася грандіозна битва, в якій поляки зазнали нищівної поразки. 26 вересня у Старокостянтиніві відбулася козацька рада за участю Тугай-бея, яка ухвалила рішення продовжувати наступ на Західну Україну. На початку жовтня армія Б. Хмельницького оточила Львів і могла здобути його. Але через небажання Б. Хмельницького зруйнувати пре-красне місто і завдяки величезному викупу в 200 тис. злотих на користь Тугай-бея облогу було знято.

На початку листопада 1648 р. козацьке військо підійшло до добре укріпленої польської фортеці Замостя і почало готуватися до штурму. У цей час прийшло повідомлення, що новим королем обрано Яна II Казимира, якого й хотів бачити на престолі Б. Хмельницький. Дев'ятого листопада до гетьмана прибуло офіційне посольство нового польського короля, який запропонував перемир'я. Б. Хмельницький визнав своє підданство і віддав наказ військам повертатися в Наддніпрянщину.

Залишається загадкою, чому Б. Хмельницький, який міг тоді знищити Річ Посполиту, вирішив повернутися в Наддніпрянщину. Очевидно, він все ще сподівався, що новий король задовольнить вимоги козацтва. До того ж насувалася зима, війська були дуже втомлені, в Україні почалися голод і чума. Союзники гетьмана - кримські татари - збиралися повернутися додому. Б. Хмельницький розумів також, що вторгнення козацьких військ безпосередньо в польські землі може спричинити вибух масової визвольної боротьби поляків.

Таким чином, 14 листопада 1648 р. козаки знімають облогу Замостя і вирушають до Києва. 23 грудня Б. Хмельницький прибув до Києва, де його урочисто зустрічало населення.

До Переяслава для переговорів 19 лютого 1649 р. прибули польські урядові представники на чолі з А. Кисілем. Наступного дня Б. Хмельницькому передали від нового короля гетьманську булаву і червону корогву з білим орлом. У результаті переговорів, що тривали тиждень, було вирішено відкласти складання реєстру Війська Запорозького до весни. До того часу польські та литовські війська не повинні були ступати в межі Київського воєводства, а козакам заборонялося переходити за річки Горинь і Прип'ять. Під час переговорів Б. Хмельницький твердо заявив, що його мета - звільнити український народ від гноблення Речі Посполитої і що майбутній кордон між Річчю Посполитою й Україною повинен визначатися по річці Віслі. Під час переговорів у Переяславі були також послі угорські, турецькі, татарські, волоські та московські.

З Москви в Україну 16 березня 1649 р. прибуло перше російське посольство на чолі з Г. Унковським. У квітні в Чигирині відбулися переговори між ним і Б. Хмельницьким. Після закінчення переговорів до Москви з російським посольством для продовження українсько-російських відносин направили чигиринського полковника Ф. Вешняка.

У той самий час король Ян II Казимир, відклавши на кілька місяців переговори, зібрав нову армію і 28 липня вирушив у похід проти українських козаків. Він видав універсал, яким позбавляв Б. Хмельницького гетьманства, на його місце призначив С. Забуського, а за голову Б. Хмельницького встановив винагороду 10 тис. злотих.

Наприкінці липня козацькі загони оточили 15-тисячне військо Я. Вишневецького у

Збаражі. На допомогу їм поспішили основні сили Казимира. У результаті несподіваного маневру Б. Хмельницький напав на них під Зборовом і оточив. Поляки зрозуміли, що по-разка неминуча, і 5 серпня король Ян II Казимир звернувся з листами про перемир'я до українського гетьмана і кримського хана. Іслам-Гірей, підкуплений поляками, відвів своє військо і поставив перед Б. Хмельницьким вимогу укласти угоду з польським королем. Український гетьман змушений був піти на переговори з поляками, по суті випустивши з рук повну перемогу над ворогом.

Відбулися переговори, у результаті яких був підписаний Зборівський договір. Що він передбачав? По-перше, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр. По-друге, Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства перейшли у відання гетьманської адміністрації; польському війську і євреям заборонялося перебувати на цій території; урядові посади дозволялося обіймати лише козацькій старшині та православній шляхті. По-третє, ліквідувалась унія (це питання мало бути розглянуте на найближчому сеймі), а православний митрополит діставав право на місце в сенаті. По-четверте, усім повстанцям було оголошено амністію.

Таким чином, були закріплені основи формування української козацької державності на території трьох воєводств - Київського, Чернігівського і Брацлавського. Дуже важливим у цьому питанні було визнання досить великого реєстру Війська Запорозького, що поділялося на 16 військово-територіальних адміністративних полкових одиниць. У руках полковників зосереджувалася військова, адміністративна, судова і фінансова влада. Під час бойових дій кількість полків народної армії збільшувалася до 36, від битви до битви підвищувалася і їхня військова майстерність.

Проте після Зборівського договору не всі верстви населення дістали відповідні права і свободи. Тяжким залишалось економічне становище України. Багато рядових козаків і селян змушені були повернутися до маєтків своїх панів і працювати на них. Крім того, татари знову почали захоплювати і продавати на ринках українських людей. Через це у багатьох районах України почало проявлятися невдоволення, а на початку 1650 р. в Запоріжжі навіть спалахнув озброєний виступ проти гетьманської адміністрації, який незабаром придушив Б. Хмельницький.

Умовами Зборівського договору не була задоволена і польська шляхта, яка вважала, що пішла на надто великі поступки козакам і прагнула "вогнем і мечем" втихомирити козаків. Таким чином, Зборівський мир не міг бути тривалим.

5.2. Військові дії в 1650-1653 рр.

Наприкінці 1650 р. на сеймі було ухвалено рішення готуватися до війни і зібрати для

цього величезний податок - 48 млн злотих, за рахунок чого сформувати 36 тис. польського і 18 тис. литовського війська. Очолив військо М. Калиновський. У ніч з 9 на 10 лютого 1651 р. передові польські сили напали на прикордонні загопи козаків і вторгайся у Брацлавщину. Тут у бою за місто Красне загинув відомий полковник Д. Нечай, про подвиги якого український народ склав багато пісень. М. Калиновський на чолі війська просувався до Вінниці. Тут його зустріли козацькі війська на чолі з Іваном Богуном. Битва тривала з 28 лютого по 11 березня. Поляки були розбиті і втекли спо-чатку в місто Бар, а потім у Кам'янець-Подільський. Шляхта не могла примиритися з поразкою і почала збирати нові сили для боротьби. Ян II Казимир упродовж травня збирав свою армію в місті Сокалі, звідки перевів її у червні під місто Берестечко, де на правому березі річки Стир і був створений укріплений табір 15-тисячної королівської армії. Козацька рада, враховуючи рішення польського сейму, також ухвалила рішення про підготовку до війни. Для цього ще взимку до Бахчисарая та Очакова було направлено послів з проханням до татар надати військову допомогу. Намагаючись дістати підтримку Угорщини, Б. Хмельницький відсилає послів до Юрія Ракоці, обіцяючи підтримати кандидатуру його молодшого брата Сигізмунда на польський престол. Побоюючись свого північного сусіда, литовського гетьмана Я. Радзивілла, Б. Хмельницький приймає в Білій Церкві його послів і домовляється про нейтралітет. Складною ситуацією, що склалася в Україні (бажаючи поставити її в залежність від султана), вирішили ско-риститися в Туреччині. З цією метою до Б. Хмельницького прибули послі турецького султана, пропонуючи військову допомогу. Та гетьман відмовив їм, зіславшись на те, що Україна не має можливості утримувати іноземні війська. Відмовився він і від допомоги молдавського господаря В. Лупула і був правий, оскільки невдовзі і султан, і Лупул підтвердили свою непослідовність щодо Б. Хмельницького. Водночас гетьман шукав шляхи впливу на російського царя, який, дотримуючись нейтралітету, зайняв позицію вичікування. Одночасно з дипломатичними кроками Б. Хмельницький збирає своє 100-тисячне військо під містом Зборовом. Сюди ж прибувають 50 тис. татар на чолі з Іслам-Гіреєм. А тоді все військо рушає під Берестечко назустріч ворогові.

Тут, на берестецьких полях, де сходяться землі Львівської, Волинської та Рівненської областей, влітку 1651 р. відбулася битва, в якій взяли участь понад 300 тис. воїнів з обох боків. Ця битва була найбільшою за чисельністю її учасників на території України до початку ХХ ст. Вона тривала три дні (28-30 червня). Невідомо, як би склалися подальша доля й історія українців, якби не підступна зрада татарського хана Іслам-Гірея. У вирішальний момент, коли поляки почали відступати, він, злякавшись обстрілу артилерії, зняв з лівого флангу своїх 50 тис. татар і почав відступати. Гетьман кинувся услід за ним і наздогнав під Ямполем. Іслам-Гірей пообіцяв повернутися, але замість цього продовжував утікати, захопивши з собою й Б. Хмельницького і залишивши козацьке військо без вождя. Козаки опинилися в тяжкому становищі: з трьох боків вони були оточені ворогами, а з четвертого - болотом. Битва тривала цілий день, а вночі козаки змушені були відступити. На лівому березі річки Пляшівки вони спорудили земляні укріплення, де впродовж 10 днів вели оборонні бої, чекаючи повернення гетьмана. Та сили були нерівні. Тоді І. Богун, обраний тимчасово гетьманом, ухвалив рішення врятувати армію і зброю для подальшої боротьби, вивівши її з оточення через болота та річку. Більшість полків вийшла з оточення, але на переправі через болото загинуло багато людей, козаки втратили весь обоз, велику частину артилерії. Вранці наступного

дня польське військо вело бої з козацькими загонами, що залишилися для прикриття відступу. Останні 300 козаків зупинили поляків на оточеному болотами маленькому острові Гайок, упродовж дня точився нерівний бій. Поляки пропонували їм здатися, обіцяючи зберегти життя, але всі козаки добровільно обрали смерть, б'ючись до останньої краплі крові. Докладно ці події описані у творі історика М. Костомарова "Богдан Хмельницький" і у вірші Т. Шевченка "За яром яр". Вирвавшись з оточення, І. Богун з боями пробився до Київського воєводства, де зустрівся поблизу Білої Церкви з Б. Хмельницьким, який зумів викупитися з татарського полону. Вони почали збирати сили для продовження боротьби.

Водночас велася напружена дипломатична підготовка нового етапу боротьби з Річчю Посполитою. У Корсуні Б. Хмельницький прийняв 14 липня послів російського царя митрополита Гавріїла та Г. Богданова і передав листи цареві та боярам, у яких порушив питання про приєднання України до Росії. З Угорщини 15 липня повернулися козацькі послы, які вели там переговори з Юрієм Ракоці про його участь у війні. Гетьман 16 липня зустрівся з послами кримського хана. Вони повідомили, що в Україні залишилося 30 тис. татар, які розмістилися поблизу Корсуня, а незабаром мали підійти ще 100 тис.

Проте становище козаків було складним. Воно погіршилося ще тим, що 25 червня 1651 р. на півночі розпочав бої литовський гетьман Я. Радзивілл. Йому вдалося через Білорусію прорватися в Україну. Невеликий загін чернігівського полковника М. Небаби не зміг протистояти йому, полковник загинув у бою під містом Ріпками. Литовські війська 25 липня захопили Київ. Великі втрати, тяжке військово-економічне становище змусили Б. Хмельницького звернутися до великого коронного гетьмана М. Потоцького з пропозицією укласти перемир'я. Шляхта виробила 24 пункти проекту договору, що його запропонували козацькій старшині. Серед умов перемир'я були розірвання союзу з ордою, скорочення реєстру до 6-12 тис. козаків, надання права польським військам перебувати в Україні. Коли про це дізналися козаки, здійнявся бунт. Переговори продовжилися тільки тоді, коли вдалося їх втихомирити. Козацька старшина погодилася на обмеження реєстру козаків до 20 тис, а розірвати угоду з татарами козаки не обіцяли. Зазначимо, що перед укладенням договору Б. Хмельницький прийняв посла турецького султана Осман-гауша, який запропонував Війську Запорозькому перейти в підданство Порти і спільно брати участь у війні проти Венеції. Проте гетьман відповів відмовою.

Нарешті, 18 вересня 1651 р. під Білою Церквою був підписаний мирний договір. Згідно з договором козацький реєстр передбачалося скоротити до 20 тис, козацька територія обмежувалася тільки Київським воєводством, питання про унію навіть не обговорювалося, шляхта знову поверталась у свої маєтки, гетьмана позбавляли права мати відносини з іноземними державами. Умови Білоцерківського договору викликали невдоволення українського народу.

Спираючись на військову силу, шляхта почала повертатися в Україну. За винятком небагатьох включених до реєстру, більшість селян і козаків опинилися перед загрозою закріпачення. Щоб уникнути цього, тисячі людей втікали на прикордонну з Московією територію, де їх приймали і дозволяли встановлювати козацькі порядки. Ці поселення поклали початок так званій Слобідській Україні (територія сучасної Харківщини).

Такими подіями закінчився дуже тяжкий для України 1651 р. Б. Хмельницький продовжував зміцнювати зв'язки з Московією. До Москви 9 січня 1652 р. було направлено нове козацьке посольство на чолі з Полтавським полковником І. Іскрою.

Тим часом польська шляхта продовжувала мстити козакам. Так, у квітні 1652 р. у Корсуні на вимогу польського уряду і у присутності його представників за невиконання умов Білоцерківського договору були розстріляні миргородський полковник М. Глацький, корсунський полковник Л. Мозир, паволоцький полковник О. Хмельницький. Такий самий вирок винесли і прилуцькому полковнику С. Герасименку, але дізнавшись про це, Б. Хмельницький не тільки повністю виправдав полковника, а й відзначив його за військові заслуги.

На початку травня в Чигирині відбулася козацька рада. Враховуючи акти свавілля, насилля, помсти, було прийнято рішення розірвати мирні відносини з Польською Короною.

У травні 1652 р. війська Б. Хмельницького недалеко від села Батіг, що на межі Поділля і Молдавії, зустрілися з 30-тисячною польською армією і вщент розгромили її. Перемога під Батогом піднесла моральний дух українського народу, повернула йому втрачену під Берестечком упевненість у своїх силах. Пережив особисту трагедію і Б. Хмельницький. Під час боїв під Сучавою (Молдавія) був поранений і невдовзі помер його син Тимофій, якого він сподівався посади-ти господарем у Молдавії.

Одночасно тривала активна дипломатична діяльність гетьмана. У листопаді 1652 р. до Москви було направлено посольство на чолі з генеральним суддею С. Зарудним, яке повинно було погодити питання про приєднання України до Росії. У 1653 р. Б. Хмельницький звертає свою увагу на північного сусіда - Швецію, яка була у ворожих відносинах з Польщею. Відбувається обмін посольствами з Ю. Ракоці, королем Угорщини. Успішною була місія в Туреччину. У відповідь до Чигирини прибув турецький посол Магометага з грамотою і багатими подарунками для Б. Хмельницького. Гетьман їх прийняв, але не погодився на пропозицію султана перейти в його підданство. Турецький султан вважався вигідним кандидатом на роль заступника і захисника України на міжнародній арені. Він був досить сильний, щоб не допустити нападу поляків на Україну і водночас дуже віддалений, щоб відкрито втручатися в її внутрішні справи. Тому ще в 1651 р. після обміну посольствами Оттоманська Порта формально взяла за своїх васалів гетьмана і Військо Запорозьке на тих самих умовах, що їх мали Крим і Молдавія. Проте через поширену серед українців ненависть до "турецьких бусурманів" і внутрішні зміни в самій Оттоманській Порті ця угода так і лишилася нездійсненою.

Найпопулярнішим кандидатом на роль заступника України був православний московський цар. Упродовж повстання Б. Хмельницький звертався до царя по допомогу Україні в ім'я спільної для них право-славної віри. Тим часом Москва зайняла позицію вичікування. Зазнавши великих втрат у недавній війні з Польщею, Москва вирішила почекати, поки козаки і поляки не виснажать один одного. Проте в 1653 р., коли українці почали погрожувати, що погодяться на турецьку пропозицію, російський цар Олексій Михайлович більше не зміг зволікати з рішенням і 1 жовтня 1653 р. скликав Земський собор, де було схвалено рішення про возз'єднання України і Росії. Приймаючи це рішення, цар сподівався відібрати захоплені Польщею землі, використати Україну як буфер проти Оттоманської імперії, а також розширити свою територію і вплив.

Поряд з цим у 1653 р. в Україні тривали військові дії. Польське військо просувалося до Наддніпрянщини. Супротивники зустрілися під Жванцем поблизу Кам'янця-Подільського. І знову польська армія опинилася на грані повного розгрому. Та історія повторилася: кримський хан, який не хотів допустити посилення будь-якої сторо-ни, пішов на переговори з польськими представниками. Згідно з укладеним миром

Ян II Казимир зобов'язувався відновити дію Зборівського договору. Польський уряд повинен був сплатити ханові 140 тис. злотих і дозволяв йому брати ясир на українських землях. Б. Хмельницький змушений був погодитися на припинення бойових дій на умовах Зборівського договору. Военні дії припинились 16 грудня 1653 р. З похідного табору під Гусятином Б. Хмельницький повідомив російським послам про перемир'я і від'їзд до Переяслава.

5.3. Переяславський договір

До Переяслава 31 грудня 1653 р. прибуло російське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним, а 6 січня 1654 р. - Б. Хмельницький.

За наказом Б. Хмельницького 8 січня 1654 р. до Переяслава приїхала козацька старшина, яка підтримала рішення про приєднання до Росії. На площі біля храму скликали генеральну раду, де були присутні безліч людей. Б. Хмельницький звернувся до народу з промо-вою, в якій нагадав про тяжке військове становище, про ненадійність союзу з кримським ханом, про захоплення поляками українських територій, про національне пригноблення українського народу і наголосив на необхідності для України прийняти чиєсь заступництво. Було названо чотири потенційні кандидати на цю роль: польський король, кримський хан, турецький султан і московський цар. А найкращим визнавався православний цар. Натовп схвально відгукнувся на промову гетьмана.

Відтак В. Бутурлін, Б. Хмельницький і старшина пішли до місцевої церкви, щоб скріпити рішення присягою. Але тут сталася неприємна подія. Б. Хмельницький сподівався, що згідно із заведеною в Польщі традицією присягу даватимуть обидві сторони - українці присягнуть на вірність цареві, а він пообіцяє захищати їх від поляків і поважати їхні права і привілеї. Проте В. Бутурлін відмовився присягати від імені царя, сказавши, що на відміну від польського короля цар є самодержцем і не присягає підданам.

Розсердившись, Б. Хмельницький вийшов з церкви, пригрозивши взагалі ліквідувати угоду. Та Бутурлін уперто стояв на своєму. Врешті, розуміючи, що можна втратити підтримку царя через просту формальність, Б. Хмельницький погодився дати клятву на вірність цареві. Переговори тривали два дні (9–10 січня), аж поки бояри запевнили, що цар своєю грамотою затвердить вільності (права) України.

Невдовзі після цього царські чиновники роз'їхалися по 117 містах приймати присягу на вірність цареві Олексію Михайловичу. Присягу дали 127 тис. воїнів. Однак старшини Полтавського і Кропивнянського полків відмовилися давати присягу, заявивши, що за котів (со-болів) не продаватимуть душу, а московських послів побили. Проти союзу з Москвою виступили полковники Сірко, Богун, Гладкий, Гуляницький та ін. Богун і

пізніше не дав присяги. Так само негативно ставилися до союзу України і Росії Київський митрополит Сильвестр Косов та інші представники вищого духовенства, бо незважаючи на спільність релігій українське православ'я відрізнялося від російсько-го: українська церква підпорядковувалася Візантійському патріарху, а російська-російському.

Остаточний договір представники обох сторін уклали в Москві в березні 1654 р. (так звані Березневі статті). Він передбачав права і привілеї української шляхти та козацької старшини; 60-тисячний ко-зацький реєстр; плату старшині й гроші на утримання козацького війська, збереження місцевої адміністрації; право Війська Запорозького обирати гетьмана; право на невтручання царських воевод у внутрішні справи України; підтвердження козацьких і шляхетських вільностей; збереження прав київського митрополита; наявність військо-вих застав на кордоні України з Польщею і козацької - у фортеці Кодак; захист України від нападів татар та ін.

Вільні вибори гетьмана, незалежний суд, власні фінанси, невтручання військової адміністрації у внутрішні справи Війська Запорозького, можливість закордонних зв'язків - це були політичні вимоги, які свідчили про те, що між Україною і Московською державою мали встановитися міждержавні відносини, при яких Україна зберігала б державну самостійність - як внутрішню, так і зовнішню - за умови певного контролю з боку царя як прожектора, за що йому належала відповідна грошова данина.

Під час переговорів у Москві після остаточної редакції грамоти Б. Хмельницького і "Статей" з 23 пунктів залишилося 11. Частину статей було об'єднано, а окремі ввійшли до тексту "Жалуваної грамоти", яку цар передав Б. Хмельницькому посольством С. Зарудного. Більшість статей було прийнято без змін.

Питання про Березневі статті 1654 р. і оцінка угоди, що об'єднала Україну з Росією, були й лишаються предметом численних суперечок учених. Справа ускладнюється тим, що оригінали документів втрачені, збереглися тільки неточні чернетки, копії, переклади. До того ж російський архіваріус Петро Шафранов доводить, що навіть ці копії сфальсифіковані царськими переписувачами. Загалом існувало п'ять основних тлумачень Переяславської угоди. На думку російського історика права В. Сергєєвича, угода була персональною унією між Москвою та Україною, згідно з якою обидві сторони мали спільного монарха, зберігаючи кожна свій окремий уряд. Інший фахівець з історії російського права М. Дьяконов доводив, що, погоджуючись на "особисте підкорення" цареві, українці безперечно погоджувалися на поглинання їхніх земель Московським царством, і тому ця угода була "реальною унією". Російський історик В. Мякотін і український історик М. Грушевський вважали, що Переяславська угода була формою васальної залежності, згідно з якою сильніша сторона (цар) по-годжувалася захищати слабшу (українців), не втручаючись у її внутрішні справи; українці ж зобов'язувалися платити цареві податки, надавати військову допомогу тощо. Історик В. Липинський стверджував, що угодою 1654 р. встановлювався тимчасовий військовий союз між Москвою і Україною. Таке тлумачення Переяславської угоди зустрічається в багатьох працях радянських учених і полягає в то-му, що ця угода розглядається як кульмінаційний момент у багатовіковому прагненні українців і росіян до возз'єднання і що возз'єднан-ня цих двох народів було основною метою повстання 1648-1654 рр.

Аналізуючи договір, зазначимо, що Б. Хмельницький вважав його звичайним договором протекції: союзом із сильним сусідом для боротьби проти ворога, тим більше, що Україна на той час вже була визнана європейською державою, тобто суб'єктом міжнародних відносин. Як приклад наведемо слова шведського короля Карла X, сказані ним у 1656 р.:

“Ми знали, що між великим князем Московським і народом запорозьким існує певний договір, але такий, який залишив свободу народу цілою і непорушною”. У 1657 р. послів Б. Хмельницького в Австрії вітали як вельможних і славних радників, котрі представляють славу і войовничу республіку. На жаль, у Москві це розуміли по-іншому. Згідно з Березневими статтями 1654 р. між Україною і Московською державою встановлювалися невизначені відносини. З одного боку, за гетьманом визнавалися права верховної суверенної влади, фактично в нього залишалися функції загальнодержавного управління. З іншого боку, московський уряд всупереч бажанням козацької старшини розширити і зміцнити українську автономію уміло й обережно перетворював Україну на звичайну провінцію Московської держави. У наступні роки Москва розпочала політику пригноблення українського народу, його закріпачення.

Б. Хмельницький скоро відчув тягар залежності від Москви. Цим, очевидно, і пояснюється загадкова, на перший погляд, поведінка Б. Хмельницького, який після укладення союзу з Москвою намагався не брати участі в походах, які планував московський уряд. На початку 1656 р. Б. Хмельницький тяжко захворів. Навесні 1657 р. гетьманську владу він передав синові Юрію; 6 серпня 1657 р. Б. Хмельницький помер і був похований в Іллінській церкві в Суботіві.

Важко переоцінити вплив Б. Хмельницького на українську історію. Проте діяльність його оцінюється неоднозначно. У більшості досліджень підкреслюється його роль у відновленні української політичної організації, у створенні могутнього високоорганізованого війська, у вихованні плеяди нових діяльних військових керівників, у відродженні почуття національної гордості українського народу, в організації його на визвольну боротьбу проти польської шляхти. Звісно, не обминули Б. Хмельницького невдачі, помилки й прорахунку але багато з них пов'язані з історичними обставинами. Тим часом провину за ці помилки багато істориків і письменників переклали тільки на Б. Хмельницького. Так, ще у XVIII ст. Григорій Сковорода писав про нього: “Будь славен во век, о муже, избранне Вольности отче, герою Богдане”. Український поет Т. Шевченко називав Б. Хмельницького “геніальним бунтівником”. Водночас у таких творах, як “Розрита могила”, “Стоїть в селі Суботіві...”, “Якби ти Богдане, п'яний...”, Т. Шевченко негативно оцінює діяльність Б. Хмельницького за те, що той віддав Україну під владу Росії. У середині XIX ст. український історик М. Костомаров хвалив Б. Хмельницького за налагодження зв'язків із Росією і критикував за закулісні відносини з турками. Гостро критикував Б. Хмельницького український мислитель XIX ст. П. Куліш, на думку якого той начебто започаткував період смерті, розвалу, анархії і культурного занепаду України. У XX ст. М. Грушевський висловив сумнів щодо існування у Б. Хмельницького чітких цілей, доводячи, що вчинки гетьмана визначалися швидше обставинами, а не навпаки. Багато українських істориків на чолі з В. Липинським дійшли висновку, що гетьман прагнув створити фундамент української державності свідомо і послідовно, і без цих спроб відродити українську державу було б неможливо. Радянські історики схвалювали дії Б. Хмельницького, зазначаючи його роль як керівника повстання народних мас і особливо його роль в об'єднанні України та Москви. І все-таки ці оцінки треба узгодити з контекстом тієї доби - неоднозначної і суперечливої.

Отже, визвольна війна 1648-1654 рр. - яскрава і важлива сторінка в історії українського народу. Це був переломний етап, який змінив подальшу його долю. Характерними для цього періоду є не тільки військові успіхи, а й піднесення суспільної свідомості, творчих сил, економіки, завдяки чому український народ і зміг вести тривалу й важку війну з

таким сильним суперником, як Річ Посполита. Тоді ж було створено військово-адміністративну систему, що проіснувала близько ста років.